

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

**ПРАВОВА І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА
УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ
ЗА УМОВ МОДЕРНІЗАЦІЇ
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ЖИТТЯ**

Монографія

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Харків
«Право»
2017

УДК 32.001:316.3(477)

ББК 66.0(4УКР)

П68

*За планом науково-дослідних робіт
Міністерства освіти і науки України 2013–2015 рр.*

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол №5 від 25 грудня 2015 р.)*

Рецензенти:

І. В. Карпенко – доктор філософських наук, професор, декан філософсько-го факультету, завідувач кафедри теоретичної і практичної філософії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

О. В. Петришин – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Заслужений діяч науки і техніки України, перший віце-президент Національної академії правових наук України;

В. Ф. Смолянюк – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Колектив авторів:

О. О. Безрук, кандидат політичних наук, доцент; *Л. М. Герасіна*, доктор соціологічних наук, професор; *І. В. Головка*, кандидат політичних наук; *І. Д. Денисенко*, доктор філософських наук, професор; *О. П. Євсєєв*, кандидат юридичних наук, доцент; *Ю. Ю. Калиновський*, доктор філософських наук, професор; *Г. П. Клімова*, доктор філософських наук, професор; *В. П. Колісник*, доктор юридичних наук, професор; *В. В. Кривошеїн*, доктор політичних наук, професор; *О. М. Кузь*, доктор філософських наук, професор; *Г. М. Куц*, доктор політичних наук, професор; *С. В. Куцєпал*, доктор філософських наук, професор; *Т. В. Панченко*, доктор політичних наук, доцент; *В. Л. Погрібна*, доктор соціологічних наук, професор; *І. О. Поліщук*, доктор політичних наук, професор; *М. П. Требін*, доктор філософських наук, професор; *Т. О. Чернишова*, кандидат філологічних наук, доцент; *К. Г. Яцура*, кандидат політичних наук

Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / [О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2017. – 560 с.
ISBN 978-966-937-106-5

Монографію присвячено дослідженню правової і політичної культури українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя, формуванню правової компетентності особистості, толерантності і консенсуальним практикам в ціннісній структурі правової культури суспільства, ідеологічним імперативам політичної культури у контексті формування соціальної ідентичності, впливу «Революції гідності» на політико-правове поле України.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 32.001:316.3(477)
ББК 66.0(4УКР)

© Безрук О. О., Герасіна Л. М., Головка І. В.
та ін., 2017

ISBN 978-966-937-106-5

© Оформлення. Видавництво «Право», 2017

ЗМІСТ

Передмова (Требін М. П.)	5

Розділ 1

ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

1.1. Культура як соціальний феномен і соціокультурний процес (Погрібна В. Л.)	10
1.2. Транскультурація як шлях до єдності сучасного суспільства (Требін М. П., Чернишова Т. О.)	29
1.3. Компетентність як елемент культури особистості (Куцепал С. В.)	38
1.4. Теоретико-методологічний аналіз правової культури (Клімова Г. П.)	48
1.5. Цінності правової культури (Клімова Г. П.)	69
1.6. Політична культура: концептуальні підходи, зміст, структура та функції (Полищук І. О.)	90
1.7. Взаємовплив політичної та правової культур в умовах модернізації сучасного соціуму (Калиновський Ю. Ю.)	112

Розділ 2

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

2.1. Основні теоретичні підходи до визначення модернізації. Типи модернізації (Денисенко І. Д.)	131
2.2. Сучасні теорії модернізації: зміст, еволюція, стратегії розвитку (Денисенко І. Д.)	143
2.3. Модернізаційний контекст розвитку українського суспільства (Безрук О. О., Денисенко І. Д.)	156

Розділ 3

ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

3.1. Історичний базис політичної культури українського народу (Полищук І. О.)	171
3.2. Правова культура та культура міжнаціонального спілкування в контексті історичних уявлень (Колісник В. П.)	202

3.3. Правова культура громадян України: стан та види деформації (<i>Требін М. П.</i>)	245
3.4. Конституційне судочинство у психолого-культурному вимірі (<i>Свєєєв О. П.</i>)	253
3.5. Правова компетентність особистості в умовах сучасного суспільства (<i>Куцєнал С. В.</i>)	313
3.6. Толерантність і консенсуальні практики в ціннісній структурі правової культури суспільства (<i>Герасіна Л. М.</i>)	322
3.7. Вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства (<i>Кривошеїн В. В.</i>)	335

Розділ 4

ІДЕОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

4.1. Політичні ідеології в політико-культурному просторі: базові принципи та сутності розбіжностей (<i>Куц Г. М.</i>)	358
4.2. Політико-культурне підґрунтя ліберально-демократичних процесів (<i>Головко І. В.</i>)	380
4.3. Культура субсидіарності – демократична політична культура узгодження інтересів у суспільних відносинах та системах врядування (<i>Панченко Т. В.</i>)	407
4.4. Феномен соціальної ідентичності у політико-культурному вимірі (<i>Куц Г. М.</i>)	422
4.5. Множинна ідентичність як фактор політичної культури (<i>Кузь О. М.</i>)	439
4.6. Політична культура України: синтез латинських та візантійських цінностей (<i>Куц Г. М.</i>)	468
4.7. Шляхи та напрями втілення принципів відкритого суспільства в Україні: політико-культурний ракурс (<i>Куц Г. М., Яцура К. Г.</i>)	486
Післямова (<i>Требін М. П.</i>)	507
Список літератури	515

Передмова

Політична і правова культура, будучи органічною частиною життя суспільства, входить, як відомо, до числа основних елементів, що визначають духовний і соціальний потенціал всіх його членів. Важливість дослідження цього феномена обумовлена значенням політики і права, що виконують роль вектора у всіх сферах суспільного життя. У сучасному світі політична і правова культура є показником ступеня цивілізованості суспільства, його спроможності гідно реагувати на виклики сучасності, модернізувати усі сфери буття соціуму відповідно до мегатрендів світового співтовариства.

Сьогодні вітчизняна правова і політична культура знаходяться у стані кризи. Ця криза, в першу чергу, пов'язана з девальвацією основоположних політичних і правових цінностей у свідомості суспільства, його ментальною роз'єднаністю. Корупція, непотизм, подвійні стандарти у політиці і праві, сервільність права відносно політики, популізм, недосконалість законодавства, розмитість реальних гарантій захисту прав і свобод, безпеки людини, деформованість системи відправлення правосуддя, відсутність правдивої, а ні zaangażованої політичної інформації тощо породжують правовий і політичний нігілізм, який трансформується в зростання радикалізму і екстремізму, агресії, руйнування основ державності. А додамо сюди анексію Криму, зовнішню агресію Росії, підтримку нею сепаратистських рухів на Сході України, катастрофічне зубожіння наших громадян і отримаємо дуже сумну картину, яку, по-перше потрібно досліджувати, по-друге, пропонувати шляхи виходу з ситуації, що створилася. Ці завдання і намагалися вирішити автори даної колективної монографії.

Без правової і політичної культури, що відбивають різноманіття правового і політичного життя і надають вирішальний вплив на визначення соціального статусу громадянина, говорити про людину як про соціально значущу особистість неможливо. Дослідити правову і політичну культуру необхідно, так як це допомагає з'ясувати суспільні інтереси і переваги громадян, соціальних груп, ступінь усвідомлення людьми їх громадських завдань і практичну роль особистості у правовому і політичному житті. Але потрібно розуміти,

що правова і політична політична культура це всього лише частина загальної культури людини, суспільства. Тому спочатку потрібно розглянути сам феномен культури.

Сьогодні культура стала одним з небагатьох понять, що застосовуються як у практичному, так і в науковому обігу. Вона активно використовується для визначення: загального процесу інтелектуального, духовного, естетичного розвитку; стану суспільства, який базується на праві, порядку, м'якості звичаїв, тобто співпадає з одним із значень слова «цивілізація»; особливостей способу існування, притаманного певному суспільству, групі людей або історичному періоду; форм та продуктів інтелектуальної діяльності, насамперед, музики, літератури, живопису, театру, кіно тощо. Культура — це набір кодів, які приписують людині певну поведінку з властивими їй переживаннями і думками, здійснюючи на неї, тим самим, управлінський вплив. У будь-якому сучасному суспільстві культура не гомогенна, а гетерогенна, що передбачає наявність різних субкультур (вікових, регіональних, професійних, соціальних тощо). А це виводить нас на проблему гармонізації цих субкультур в одному культурному просторі країни, регіону. Шукаючи шляхи відновлення злагоди й порядку в Україні, слід звернути увагу на феномен транскультурації як можливий спосіб подолання роз'єднання в сучасному українському соціумі. В сучасному глобалізованому світі транскультурація прошиває собою весь простір культури та соціуму, проявляючись і в етноконвергенції, і у висуненні принципу гібридності замість колишньої «чистоти», і в зміні ставлення до національних мов, культурних традицій, що втрачають свій самодостатній характер, поступаючись місцем процесам транснаціоналізації та полігосії, пов'язаним з критичним космополітизмом. Транскультурація — своєрідний «акт примирення» двох значних дискурсів модерну й постмодерну, який стає процесом створення нової універсальності — «плюриверсальності», яка передбачає полілог рівноправних локальних культур, кожна з яких усвідомлює свою обмеженість і потребу в Іншому як умову для повноцінного буття та розвитку. Транскультурація не є відмовлянням від власної культурної ідентичності, від нашого культурного «тіла» — вона декларує свободу від напередзаданих культурних ролей та ідентичностей, обґрунтовує можливість для людини знаходити та «привласнювати» інші культурні смисли, від цього збагачуючись та збагачуючи інших.

Гармонізація міжособистісних стосунків у суспільстві неможлива без формування високої правової і політичної культури як суспільства в цілому, так й особистості. Правова культура суспільства — частина загальної культури, що представляє собою систему цінностей, накопичених людством у галузі права і що відносяться до правової реальності даного суспільства: рівня правосвідомості, режиму законності і правопорядку, стану законодав-

ства, стану юридичної практики тощо. Базовими цінностями правової культури суспільства є свобода, справедливість, рівність, закон. Правова культура особистості — це обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер правового розвитку особистості, що забезпечують її правомірну діяльність. Правова культура особистості передбачає: наявність правових знань, правової інформації (інтелектуальний зріз); перетворення накопиченої інформації і правових знань у правові переконання, звички правомірної поведінки (емоційно-психологічний зріз); готовність діяти, керуючись цими правовими знаннями і правовими переконаннями, тобто поводитися правомірно — відповідно до закону: використовувати свої права, виконувати обов'язки, дотримуватися заборон, а також вміти відстоювати свої права в разі їх порушення (поведінковий зріз).

Політична культура суспільства — частина загальної культури, що включає історичний досвід, пам'ять про соціальні і політичні події, політичні цінності, орієнтації і навички, що безпосередньо впливають на політичну поведінку. Структурно політична культура складається з трьох основних змістовних блоків: 1) культури політичної свідомості (політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови); 2) культури політичної поведінки (участь у політичному житті, політична діяльність); 3) культури функціонування політичних інститутів (культури електорального процесу, культури прийняття та реалізації політичних рішень, культури урегулювання політичних конфліктів). Політична культура особистості — це система історично сформованих поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, притаманних людині як учаснику політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідне значення.

Будь-яке суспільство потребує модернізації, в тому числі й українське. Вірніше навіть буде сказати — особливо українське. Бо про це говорять сумні цифри світової статистики, які констатують найтяжчу кризу в українській економіці, падіння життєвого рівня населення, його масове зубожіння. За даними МВФ ВВП на душу населення в Україні склав у 2014 році — 2994 дол. США, в 2015 — 2004. При цьому у наших сусідів ці показники в 2015 р. в рази більше: Словаччина — 15 991, Польща — 12 495, Угорщина — 12 239, Росія — 9 054, Румунія — 8 906, Білорусія — 5 749, гірше нас справи тільки в Молдові — 1 804 дол. США. А якщо подивитися на наших колишніх друзів по СРСР, то і зовсім стає сумно: Естонія — 17 288, Литва — 14 210, Латвія — 13 618 дол. США ВВП на душу населення. Ми єдина країна в світі(!), у якій «зростання» ВВП за період з 1990 по 2015 рр. за даними Світового банку склало мінус 4 відсотки. Для порівняння зростання ВВП за цей же період в Екваторіальній Гвінеї склало 9760, в Китаї — 1665, Мозамбіку — 924, Кабо-Верде — 861%. Разом з нами, але вже з позитивною динамікою, такі

країни, як Молдова (16%), Грузія (43%), ЦАР (63%), Зімбабве (63%), Таджикистан (89%). Коментарі зайві. Тому розгляд у другому розділі монографії основних теоретичних підходів до визначення модернізації, її типів і можливостей здійснення в українських реаліях є цілком обґрунтованим.

Процеси модернізації політико-правового життя країни залежать від її правової і політичної культури. У третьому розділі монографії проаналізовано історичний базис політичної культури українського народу; правова культура та культура міжнаціонального спілкування в контексті історичних уявлень; стан та види деформації правової культури громадян України; конституційне судочинство у психолого-культурному вимірі; правова компетентність особистості в умовах сучасного суспільства; толерантність і консенсуальні практики в ціннісній структурі правової культури суспільства. Особливе місце у цьому розділі займає підрозділ про вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства. Доведено, що під її впливом відбувається трансформація політичної і правової культури як мас, так і правлячої еліти, яка поступово стає національною і незалежницькою, тобто реабілітуються і легалізуються цінності, що сформувалися в періоди існування суверенних українських утворень, ідеали національно-визвольної боротьби, загальнолюдські цінності та актуальні потреби українського народу. Найбільший вплив на політичну та правову культуру «Революція гідності» виявила у справі консолідації української політичної нації та формування загальноукраїнської ідентичності.

Заключний, четвертий розділ монографії присвячено обґрунтуванню ідеологічних імперативів політичної культури у контексті формування соціальної ідентичності українського соціуму. Проаналізовано базові принципи та сутності розбіжностей політичних ідеологій в політико-культурному просторі, основну увагу було приділено дослідженню політико-культурному підґрунтю ліберально-демократичних процесів. З урахуванням загальноєвропейських процесів інтеграції значне місце в розділі приділено культурі субсидіарності як своєрідній демократичній політичній культурі узгодження інтересів у сіспільних відносинах та системах врядування.

Свого часу група економістів під керівництвом П. Кіфера та Р. Ширлі за фінансової підтримки Світового банку провела дослідження, яке закінчила у 1994 р. Його мета була з'ясувати, які чинники впливають на економічний розвиток країни. Були обстежені 84 країни. Інтегральним показником була прийнята частка валового доходу на душу населення. У результаті було зроблено висновки: по-перше, кількість природних ресурсів, якими володіє країна, не є визначальним чинником для її економічного розвитку. Деякі країни, позбавлені мінеральних ресурсів, розвиваються краще, ніж країни, які такими ресурсами володіють у надлишку; по-друге, звичайні економічні чинники:

рівень інфляції, збирання податків, відкритість для зовнішньої торгівлі мало впливають на економічне становище країни; по-третє, дуже великий вплив справляють діючі в країні правила: влада закону, ризик експропріації, загроза дефолту та недотримання урядом своїх контрактних зобов'язань, рівень корупції, якість бюрократії. Вчені констатували: основна роль у розвитку країни, в тому числі економічному, належить національній ідентичності. У рамках цієї ідентичності необхідним є накопичення не тільки економічного, а й соціального капіталу, що перевершує якусь «критичну масу» для того, аби країна могла «вискочити з накатаної колії». Культура народу, його традиції, цінності визначають деякі неформальні правила. Ці позаконституційні правила звичайно сильніше за формальні, тобто характер народу впливає на обрання майбутнього шляху. Тому досліджено феномен соціальної ідентичності у політико-культурному вимірі, а також множинна ідентичність як фактор політичної культури.

З'ясовано особливість політичної культури громадян України як синтезу латинських та візантійських цінностей. Обґрунтовується, що в Україні, незважаючи на двоїстість її регіональних політичних цінностей, склалася певна об'єднавча ідея, яка представляє із себе синтез світоглядних настанов: ідея патріотизму і розуміння того, що наша Батьківщина саме тут — в Україні, європейські життєві стандарти для кожного українця, недоторканість кордонів України, її незалежність і територіальна цілісність в кордонах 1991 р., захист дитинства, повага до старших, охорона зраненого Чорнобилем довкілля тощо. Запропоновано шляхи та напрями втілення принципів відкритого суспільства у політико-правове життя України.

Безумовно, автори не претендують на всебічне аналізування таких складних феноменів, як правова і політична культура українського соціуму. Будь-який підрозділ цієї книги сам може бути розгорнутий в окрему монографію. Це свідчить про те, наскільки важливо осмислити дані феномени, бо майбутнє людства, в тому числі громадян України, пов'язане з його подальшим концептуальним удосконаленням і перетворенням теоретичних положень на реальне політико-правове життя.

ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

1.1. Культура як соціальний феномен і соціокультурний процес

Феномен культури не є «*Terra incognita*» для науки. Втім протягом досить тривалого часу культурологічні дослідження сприймалися суспільством не дуже серйозно в силу певної «другорядності» самої культури. Порівняння культури послідовниками органічної школи в соціології з виділенням із якоїсь «суспільної залози» тривалий час визначало зовсім не головуючу її роль у «соціальному організмі». Саме це висунуло на передній план ідею про так званий культурний лаг — відставання культури від розвитку суспільства.

Однак останнім часом ситуація кардинально змінилася. Ставлення до культури як на Заході, так і в Україні протягом останніх двох десятиріч зазнало суттєвих змін, до неї явно підвисився інтерес, з одного боку, а з другого, змінилося розуміння співвідношення культури та суспільства. При цьому зросла роль культури в регуляції людської поведінки, навіть змінилося само розуміння культури. Сьогодні вона є не стільки пасивним відбитком реальних соціальних процесів, скільки їх активною формою: індивіди свідомо використовують культуру для організації та нормалізації власної діяльності.

Таким чином, культура стала одним з небагатьох понять, що застосовуються як в практичному, так і в науковому обігу. Вона активно використовується для визначення:

- загального процесу інтелектуального, духовного, естетичного розвитку;
- стану суспільства, який базується на праві, порядку, м'якості звичаїв, тобто співпадає з одним із значень слова «цивілізація»;
- особливостей способу існування, притаманного певному суспільству, групі людей або історичному періоду;

– форм та продуктів інтелектуальної діяльності, насамперед, музики, літератури, живопису, театру, кіно тощо.

Незважаючи на те, що в науці існують сотні визначень культури, хотілося би звернутися до запропонованого американським антропологом Пилипом Боком у вступі до збірки «Культурний шок»: «Культура в широкому значенні — це те, через що ти стаєш чужаком, коли залишаєш свій дім. Культура включає в себе всі переконання і всі очікування, які висловлюють і демонструють люди... Коли ти у своїй групі, серед людей, з якими поділяєш спільну культуру, ти не вимушений обмірковувати й проектувати свої слова і вчинки, бо всі ви — і ти, і вони — бачите світ в принципі однаково, знаєте, чого очікувати один від одного. Проте перебуваючи в чужому суспільстві, ти будеш зазнавати труднощі, відчуття безпорадності й дезорієнтованості, що можна назвати культурним шоком»¹. Отже, сутність культурного шоку полягає у конфлікті старих, притаманних індивіду як представнику того суспільства, яке він залишив, і нових, характерних для того соціуму, до якого він увійшов, культурних норм та орієнтацій. Іншими словами, культурний шок — це конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості. Враховуючи, що у шоку людина не може перебувати тривалий час, вона вимушена шукати шляхи виходу з нього. Таких шляхів можна знайти принаймні п'ять. Це — геттоізація, повна асиміляція, культурний обмін та взаємодія, часткова асиміляція та культурна колонізація.

Геттоізація пов'язана з ситуацією, коли людина, опинившись в чужому для себе соціальному оточенні, добровільно або вимушено уникає будь-якого зіткнення з іншою культурою. При цьому вона намагається створити власне культурне середовище, відгороджуючись від впливу іншої культури.

Повна асиміляція є абсолютною протилежністю геттоізації, коли індивід повністю відмовляється від своєї культури і намагається цілком засвоїти культурний багаж чужої культури. Безумовно, це далеко не завжди йому вдається, перш за все, із-за вельми розповсюдженого відторгнення «чужаків» представниками корінної культури.

Культурний обмін та взаємодія — дуже привабливий, але досить рідкий спосіб виходу з культурного шоку, оскільки обмін, як правило,

¹ Culture shock; a reader in modern cultural anthropology / by Philip K. Bock. – New York: Knopf, 1970. – P.v.

неадекватний, бо «вага» корінного населення і «культурних прибульців» явно різна. Втім, приклади такої взаємодії історії відомі. Досить згадати гугенотів, які після Варфоломійської ночі вимушені були тікати до Німеччини і дуже багато зробили для зближення німецького і французького народу, або німецьких вчених, що після приходу до влади Гітлера залишили Німеччину і значно збагатили культуру країн, до яких прибули, в першу чергу, США. Важливо враховувати один факт: результати культурної взаємодії проявляються не відразу, а через значний час.

Часткова асиміляція відбувається тоді, коли індивід жертвує своєю культурою на користь іншої лише частково, в одній із сфер життя, зберігаючи в усіх інших сферах традиційні для себе культурні цінності. Це — найбільш розповсюджений спосіб подолання культурного шоку, саме його обрала, наприклад, українська діаспора в Канаді, США, Австралії.

Культурна колонізація передбачає ситуацію, коли відносно нечисленні представники «нової» культури активно нав'язують свої цінності, норми, моделі поведінки абсолютній більшості представників «старої» культури. Культурна колонізація має різні форми: політичні (захват влади, підкорення окремих соціальних спільнот або цілих суспільств); економічні (матеріальна та фінансова «допомога» слаборозвиненим державам); релігійні («хрестові походи», ісламські війни); власно культурні («американізація» Європи).

Отже, цілком природно, що фактично всі наукові дослідження культури пов'язані з феноменом культурного шоку, тобто фактом зіткнення культур. Саме цей факт лежить в основі розвитку цивілізації. Термін «цивілізація» сформувався наприкінці XVIII — початку XIX ст. В результаті досить довгої еволюції він став означати зміст історичного процесу і його досягнень, пов'язаний з моральним очищенням звичаїв, воцарінням законності й соціального порядку. Сьогодні під поняттям «цивілізація» розуміють загальний стан суспільства, який протиставляється дикунству або варварству¹. В цьому сенсі воно стикається з культурою.

Науковці пов'язують процес переходу від дикунства до цивілізації з трьома світоглядними революціями.

¹ Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.]; за ред. М. П. Требіна — X. : Право, 2015. — С. 786.

Коперниканська світоглядна революція знаменувала перехід від геоцентричної системи Птолемея до геліоцентричної системи Коперника. Вона виявила об'єктивну залежність Землі і всього, що її наповнює, від загальних законів розвитку Всесвіту.

Фрейдіанська світоглядна революція показала, що людина підкоряється несвідомим інстинктам тваринного світу, тому вона не може претендувати на статус найвищої істоти, бо в принципі всі люди однакові.

Антропологічна світоглядна революція І. Гердера довела можливість пізнання себе через пізнання інших, тобто пізнання власної культури через пізнання інших культур. Звідси впливало кілька висновків:

- людина не є істотою виключною;
- внутрішній світ людини є таким, що може бути пізнаний;
- відкриття власної культури стало можливим, коли були відкриті інші культури.

Таким чином, парадигмою наук про культуру став еволюціонізм, який базувався на двох постулатах — принциповій однаковості розвитку культури та спрямованості цього розвитку від простого до складного.

Разом з тим, протягом багатьох років відбувалося протиставлення культури і цивілізації¹. Воно виникло в Німеччині у XVIII–XIX ст., в інших розвинених країнах того часу (Франції, Англії та ін.) цього не було. Вірогідною причиною появи такої ідеї була роздрібнена структура Німеччини тих років, яка заважала формуванню політичної національної самосвідомості, в той час як єдність національної культури була вельми яскраво виражена. Як наслідок, Фердинанд Тьонніс наприкінці XIX ст. виділив два типи соціальних відносин: общинні, характерні для таких спільнот, як сім'я, рід, етнос, нація, котрі зберігають власну самототожність, органічність відносин, тобто спільну культуру; та суспільні, що визначаються протилежно спрямованими інтересами й спрямуваннями учасників, мають виключно раціональну структуру, їх суб'єктами можуть бути й індивіди, і соціальні групи, і держави, тобто відносини в рамках цивілізації. Звідси він робить висновок, що суспільний прогрес пов'язаний зі втраатою культурного

¹ Див.: Цивілізація и культура [Электронный ресурс]. – Режим доступа: bibliotekar.ru/r1skusstvo/42.htm.

компонента відносин, розірванням традиційних зв'язків, на місце яких приходять раціоналізм¹.

Такі думки Тьонніса продовжив Фридрих Ніцше, створивши концепцію культурного песимізму або критики культури, згідно якої розвиток цивілізації призводить до розпаду та загибелі культури². Теоретично ця відома теорія, може, і виглядає досить обґрунтованою, але, нажаль, отримала вельми негативну соціальну практику, оскільки її взяли на озброєння ідеологи нацизму, поставивши за мету впоратися зі «згубним» впливом цивілізації за допомогою протиставлення бездушному космополітизму емоційну близькість членів роду, нації («Ми з тобою однієї крові — ти і я»). В той же час нібито протилежна ідеологія — марксизм — також містить елементи критики цивілізації: пролетаріат як продукт безжалісної та раціональної цивілізації повинен перемогти цю цивілізацію, здійснивши соціальну революцію, а потім, «збагативши себе всім тим культурним багатством, що виробило людство», поєднати цивілізацію і культуру, тобто знайти так званий «загублений рай».

Втім, абстрагуючись від штучного ідеологічного наповнення цієї концепції, можна зазначити, що завдяки неї культура, яка раніше розсипалася на безліч картинок, набула цілісності, була систематизована й упорядкована. Наслідком цього в ХХ ст. предметом досліджень стає не культура людства взагалі, а конкретні культури, і формується нова парадигма — плюралістична, що базується на циклічних теоріях культурного розвитку, які активно розроблялися М. Данилевським, А. Тойнбі, О. Шпенглером. Найважливішим для розуміння культури в цих теоріях є той висновок, що аналогічно етапам людського життя (народження, дитинство, юність, зрілість, старість, смерть) в культурі існує певна послідовність фаз змін та розвитку, які закономірно йдуть слідом одна за одною, а отже, немає культур примітивних і високорозвинених, гарних і поганих, просто є життєвий цикл кожної культури. Тому на передній план замість категорії «цивілізація» висуваються категорії «традиційності» і «сучасності». При цьому для традиційності характерно переважання аскриптивних моделей мотивації, стабільність соціальних груп і обмежена соціальна мобільність, а також

¹ Див.: Теннис, Ф. Общность и общество / Ф. Теннис // Социологический журнал. — 1998. — № 3—4. — С. 206—229.

² Див.: Кантор, В. К. Достоевский, Ницше и кризис христианства в Европе конца XIX — начала XX века / В. К. Кантор // Вопросы философии. — 2002. — № 9. — С. 54—67.

стратифікація, що базується на аскриптивних статусах. Сучасності притаманні орієнтовані на досягнення моделі мотивації, високий ступінь соціальної мобільності, частіше за все вертикального характеру, егалітарна (заснована на рівності шансів) стратифікація. Містком, що поєднує «традиційність» і «сучасність» є модернізація, яка через характерні для неї революційність, комплексність і системність, глобальність, протяжність у часі, поступовість, гомогенність, безповоротність і прогресивність формує культуру саме як складний соціальний феномен.

Саме в цьому ракурсі аналізу доцільно розрізняти саму культуру як потребу свідомо змінювати дійсність, процес втілення (або створення) культури, конкретні форми (продукти) втілення культури та процес залучення до культури та її передачі від покоління до покоління.

Все пов'язане з тим, що вироблено людиною в собі, так чи інакше є продуктом свідомості, тобто всюди ми маємо справу зі знаннями, навичками людей, їх цінностями, традиціями тощо. Однак культура детермінується не лише раціональними речами, вона охоплює все духовне життя людини, отже, мова йде про культуру почуттів, емоцій, навичок, вмінь, побутових звичок. Вони у повсякденному житті реалізуються, як правило, автоматично, невимушено, але роль раціонального в них досить велика. Так, культура почуттів — це здатність керувати, контролювати себе, вміння радіти та захоплюватися прекрасним, отже, є продуктом не народження, а виховання. Культура емоцій також визначається ступенем наповненості їх свідомим елементом. Навички, вміння до переходу в галузь несвідомого контролюються свідомістю: «Чи так я роблю, чи не краще зробити інакше...».

У пошуках шляхів та варіантів задоволення своїх потреб людина постає перед необхідністю оцінки явищ, засобів їх досягнення з точки зору корисності або шкідливості, добра або зла, припустимого або забороненого, тобто культура — це погляд на світ через призму добра і зла, корисного і шкідливого, розумного і дурного, прекрасного і безобразного тощо.

Важливо відзначити, що як засіб освоєння дійсності культура містить не окремі оцінки, норми, не їх набір, а ціннісні елементи, взяті як цілісність, що виявляється у *ментальності*, тобто визначеності сприймання світу, оцінки реальних явищ, цінностей, яка може характеризувати духовне життя конкретного суспільства (українського, німецького, американського тощо), представників соціальної спільно-

ти (територіальної, професійної, демографічної), окремої особистості, а також у *менталітеті* як загальній логіці, притаманній даній системі цінностей, ієрархії останніх та *затребуваності* знань, умінь, навичок, сполученості почуттєвого і вольового компонентів.

Культура як засіб ціннісного освоєння дійсності втілюється у практичній діяльності людей: виробничій, побутовій, політичній, науковій, навчальній тощо. При цьому вона визначає направленість і зміст діяльності, змикаючись з менталітетом. Це означає, що культура наповнює діяльність певною системою цінностей, пропонує пов'язані з нею проекти, вибори, переваги. Саме тут криється розгадка питання, чому представники різних народів по-різному реагують, діють в аналогічних ситуаціях, мають різну систему стимулів та заохочень. Більш того, культура прагне самореалізуватися у практиці. Спрямованістю на практику визначається значимість культури у суспільному житті. Якщо ми бажаємо пізнати культуру іншої людини, оцінювати її можна не за висловлюваннями, а за діями. Таким чином, реальна практична діяльність — це і є реальне втілення культури, її показник.

Випадкове, спорадичне до культури відносити не можна, втілення її відбувається в усталених зразках діяльності, які складаються з еталонів елементарних дій (вітання, прощання тощо) та моделей діяльності (тип стосунків у родині, за місцем роботи, громадських місцях тощо), що, власно кажучи, і характеризує культуру як соціальний феномен, бо проявляються зразки діяльності як у змістовному сенсі, так і в технології, стилі, манері дій. Наприклад, пейзаж, виконаний в європейській манері не схожий на пейзаж, написаний східним митцем. Також всі храми слугують близьким за значенням цілям, але зовнішньо дуже відрізняються один від одного.

Відбиваючи таким чином соціальність свого походження, культура об'єктивується в речово-предметних та символічно-знакових продуктах діяльності. Але цим не вичерпується її сутність. Завдячуючи тому, що культура втілюється в діяльності, об'єктивується у відповідних формах відбувається фіксація і структурування історичного досвіду соціальної спільноти, а також можливість передачі змісту, значення, технологій культури іншим людям або поколінням. Тому культура — це завжди континуум, метод поєднання минулого, теперішнього і майбутнього. При цьому, підкреслюючи спадкоємність культури, ми не абсолютизуємо її усталеності і незмінності. Здатність до саморозвитку є найважливішою ознакою соціокультурного процесу.

Спадкоємність культури відбувається в процесі соціалізації особистості, причому розпредмечування (засвоєння) культурних цінностей здійснюється на етапах соціальної адаптації та інтеріоризації, а опредмечування (створення) — на етапі соціальної активності особистості.

Саме такий дослідницький погляд дає змогу визначити культуру як засіб свідомого освоєння дійсності на основі виявлення цінностей, втілених у зразках діяльності і об'єктивованих у речово-предметних та символічно-знакових формах, які передаються від покоління до покоління в процесі соціалізації. Фактично, культура постає не стільки категорією соціальної статистики, скільки проявляє себе як динамічна категорія, що визначає сутність найважливішого показника розвитку суспільства — соціокультурного процесу.

Однією з найважливіших рис культури як явища є її здатність постійно розвиватися, змінюватися, але зберігати при цьому свою особливість. Це свідчить про те, що соціокультурний процес являє собою єдність і взаємодію двох тенденцій — тенденції до збереження, сталості, спадкоємності культури та тенденції до розвитку, модернізації, змін.

Тенденція до збереження цілісності культури має досить глибокі історичні корені. Досить згадати, що термін «варвар» первісно мав подвійний зміст: чужоземець і неосвічена (темна) людина, дикун, тобто носій іншої культури, який априорі є представником нижчого рівня її розвитку. Більш того, такий підхід формує і досить розповсюджену сьогодні соціальну практику, коли представники однієї культури намагаються «зміряти своїм аршином» інші цінності, вважаючи свій варіант розвитку єдино вірним.

Значний вклад в перегляд цієї позиції вніс відомий соціальний антрополог Броніслав Малиновський. Якщо до Малиновського культура розглядалася як сукупність елементів, відповідних стадіям розвитку суспільства, причому не кожного конкретного, а загальнолюдського; взірцем розвитку культури вважалася західна цивілізація, то Б. Малиновський на передній план висунув вимогу визнання цілісності культури та взаємозалежності її елементів. Культура, на його думку, може пояснюватися лише шляхом аналізу фактів, що підлягають спостереженню і погоджуються один з одним. Основним методом при цьому він вважав метод глибинного занурення (до речі, два молодих

учня Малиновського для більш детального вивчення народної культури «пішли в народ», одружившись з сільськими дівчатами)¹.

Визнання культури як цілісності є найважливішим дослідницьким принципом для більшості сучасних дослідників. Це робить необхідним використання при оцінці соціальних явищ принципу *культурного релятивізму*, тобто співвіднесення взірців поведінки, звичаїв, притаманних тому чи іншому народові, з типом культури, її внутрішньою логікою. Наприклад, кривава помста — вендетта — виступає у суспільствах зі слабо розвиненою і недостатньо ефективно діючою правовою системою елементом стримування від вчинення тяжких злочинів, тобто урівноваження одних елементів культури іншими. Разом з тим, неможна вважати культуру абсолютно цілісною, а всі її складові — причиннопов'язаними. Тому Малиновського піддавав критиці П. Сорокін, який вважав, що будь-яка логічна єдність охоплює не всю культуру, що можлива, навіть необхідна, наявність певної кількості нейтральних або суперечливих систем².

Таким чином, існує причинно-логічне ядро культури, яке визначає менталітет її носія, а також відносно нелогічна, випадкова периферія. При цьому навіть близькі культури, що розвиваються і взаємодіють в рамках однієї культурної традиції, протягом сторіч зберігають своєрідність.

Цілісність культури забезпечується соціальним відбором (соціальною селекцією), сутність якої полягає в тому, що будь-яка культура зберігає в собі лише те, що в цілому відповідає її загальній логіці, менталітетові. Навіть свої запозичення з інших культур вона намагається «пропустити через себе». Звідси логічно випливає висновок, що культура здійснює опір внутрішньо чужим елементам, який проявляється в двох формах. Перша — це наповнення запозичених форм традиційним для даного соціокультурного середовища змістом. Наприклад, сучасний політичний устрій в деяких країнах Сходу — президентська республіка — поєднується з традиційним «вождізмом», коли президентство стає довічним. Друга форма пов'язана з активним опором культури, проявами соціального імунітету. При цьому входження нових явищ, стикування їх з усталеними відбувається, як правило, дуже

¹ Див.: Малиновский, Б. Научная теория культуры / Бронислав Малиновский; Пер. И. В. Утехин. — 2-е изд. испр. — М.: ОГИ, 2005. — 184 с.

² Див.: Сорокин, П. А. Социальная и культурная динамика / П. А. Сорокин. — М.: Астрель, 2006. — 1176 с.

складно: всі пам'ятають, як важко приживалася на Русі картопля, або «боротьбу» Петра I з боярськими бородами.

Таким чином, з технологічної точки зору, соціокультурний процес може бути визначений наступним чином: відносно безболісно поновлюючи свої периферійні елементи, культура виявляє досить сильну реакцію відторгнення, коли робляться спроби змінити її ціннісне ядро, використовуючи весь арсенал соціальних санкцій, аж до моральної ізоляції. Спроби жити за нормами іншої культури, може, навіть більш цивілізованої, породжують недовіру, ведуть до ослаблення соціальних зв'язків, роблять людину чужаком у середовищі свого народу. Отже, соціальний імунітет — це захисна реакція, основа збереження цілісності і спадкоємності культури. Однак абсолютизація цієї цілісності може призвести до застою та занепаду культури. Тому для врівноваження соціокультурного процесу використовується механізм розвитку, модернізації культури. Його дія абсолютно об'єктивна: якщо культура — це метод ціннісного освоєння дійсності через систему оцінок, норм, зразків поведінки, то доки даний метод забезпечує ефективну діяльність людей щодо задоволення своїх потреб, культура, її елементи зберігають свою усталеність, стабільність. В протилежному випадку виникає ситуація, що сприяє тим чи іншим змінам в культурі і, відповідно, суспільстві. Реальною ознакою протиріччя між потребами людей і способами їх реалізації, запропонованими даною культурою, стає почуття незадоволеності соціальним суб'єктом своїм становищем. Ця незадоволеність виникає при погіршенні рівня життя, соціальній та правовій незахищеності, занепаді моралі. Однак треба мати на увазі, що якщо не сформувалася соціокультурна готовність суб'єктів до організації свого життя на нових принципах, нормах, то незадоволеність обмежується лише різними формами протесту, а культура відтворюється в тих саме формах, які, власне, і викликали незадоволеність. Історії відомо чимало таких прикладів — «безглуздох та безпощадних» бунтів, що виникали внаслідок незадоволення селянами своїм соціальним становищем та поєднувалися з непереборною вірою в «доброго царя». Отже, соціокультурний процес потребує змін і готовності до них. Зміни в культурі детермінуються двома групами чинників — внутрішніми, які виникають і реалізуються в процесі саморозвитку суспільства, та зовнішніми, що є наслідком взаємодії різних культур.

Сучасний світ не пропонує єдиного способу продукування нової культури, точніше, її елементів шляхом саморозвитку. Таких шляхів,

принаймні, три: стихійні зміни, метод спроб та помилок, свідоме вдосконалення. Оптимальність будь-якого з них не є абсолютною, має чітку ситуативну визначеність.

Вихід людини за рамки традиційних зразків діяльності нерідко відбувається спонтанно: випадкове додавання до глини нового компоненту могло покращити її міцність; спонтанно підібраний склад клею міг зробити його більш довговічним; звук натягнутої тятиви луку призвів до винайдення струнних музичних інструментів тощо. Втім такі інновації часто можуть залишитися непоміченими, бо не зорієнтовані на кінцеву свідомо визначену мету. Тому більш надійною формою культурного саморозвитку (в сенсі впливу на соціокультурний процес) є метод спроб та помилок. При цьому йде свідомий пошук нових варіантів дій або оцінок, але такий, що все-таки спирається на випадковість. Отже, як бачимо, неможливо відкидати момент спонтанності в розвитку культури, але закріплюється те, що виникло стихійно, становлячись досягненням культури, тільки свідомо. Людина свідомо порівнює те, що виникло, з тим, що є, оцінює отримані переваги, і лише потім вводить це в систему своєї культури, закріплює. Якщо нове не демонструє значущих для даної культури переваг, воно втрачається, так і не ставши її елементом.

Зовнішні чинники зміни культури визначаються, перш за все, механізмом запозичення як на внутрішньокультурному рівні, так і на рівні кроскультурної взаємодії. І якщо внутрішньокультурне запозичення, що виникає у формі розповсюдження нових зразків культури, притаманних одному шару суспільства, на інші соціальні групи (наприклад, джаз і блюз виникли як чисто негритянська музика, але з часом поширилися на всю музичну культуру), є досить «мало травматичним» для культури, то кроскультурні зв'язки, тобто культурний обмін або дифузія культур, мають значно складніші механізми і за причинами, і за наслідками для культури як соціального феномену, що існує в умовах глобалізації суспільства. Для культурної глобалізації характерно зближення ділової та споживчої культури між різними країнами світу і пожвавлення міжнародного спілкування. З одного боку, це призводить до популяризації окремих видів національної культури у світі, а з другого, міжнародні культурні явища можуть витіснити національні або перетворювати їх у інтернаціональні. Втім в будь-якому разі соціокультурні зміни в ядрі культури (цінності, норми) зазвичай відбува-

ються під впливом внутрішніх причин. Зовнішній чинник може стати лише критерієм якості цінностей, коли є сумніви в їх досконалості.

Запозичення культури відбувається в процесі внутрішньо- і кроскультурних контактів та взаємодій. Культурні контакти, як правило, до серйозних культурних змін не призводять, на відміну від взаємодій, що передбачають наявність системи обміну культурними цінностями.

В сучасному світі система культурних взаємодій може будуватися на добровільних, вимушених або примусових засадах. Добровільна взаємодія характеризується виборністю, тобто переймаються ті елементи іншої культури, які сприяють вирішенню власних проблем, а також взаємним впливом, коли кожна культура запозичує тільки те, що для неї необхідно і доцільно. Вимушене запозичення культури поєднує в собі елементи зовнішньої добровільності і внутрішнього примусу. Зазвичай з такою проблемою стикаються іммігранти, коли сприйняття нової культури не є добровільним вибором, а виступає умовою включення в інше соціокультурне середовище. При цьому йдеться про донорську і реципієнтну групи в культурній взаємодії.

Примусове впровадження, нав'язування культури ззовні є найбільш «травматичною» формою соціокультурної динаміки, бо, по-перше, далеко не завжди є позитивним за своїми наслідками для реципієнтної культури, а, по-друге, може спровокувати дуже важкі і тривалі соціальні конфлікти. Проте ця форма культурного розвитку існує протягом всієї історії існування людства у двох варіантах — внутрішньокультурному, коли соціальна група, що набула політичної влади, примусово нав'язує свою ідеологію решті суспільства, і кроскультурному, коли реалізується прагнення нав'язати чужі культурні норми, цінності поневоленим народам. Ефект нав'язування культури залежить як від сили примусу, так і від здатності відстоювати власну культурну незалежність. Так, Рим латинізував майже всі народи, які увійшли до складу імперії, але не зміг культурно подавити єврейський народ.

Сучасний світ багато в чому сформувався завдяки нав'язуванню культури, проте відомі випадки, коли переможена культура здатна учинити зворотній вплив на культуру переможця. Цей вплив може виявитися досить швидко, а може набути кумулятивного ефекту. Нерідко народ, програючи у воєнно-технічному відношенні, виявляється переможцем у соціокультурному. Так, варвари, які поневолили і зруйнували Рим, опинилися «в полоні» римського права, що чітко проявилось при налагодженні ними своєї політичної організації суспільного життя.